De ontwikkeling van het waterstreekdorp Giethoorn

DRS. JOCHEM KROES EN DR. EVERHARD JANS

Veel Nederlanders kennen Giethoorn vooral via de humoristische rolprent 'Fanfare' van cineast Haanstra, waarin deze waterrijke nederzetting de achtergrond vormde van komische verwikkelingen. Wonen aan het water is kennelijk aantrekkelijk voor velen. Uiteraard staat vooral de recreatieve functie hiervan op de voorgrond. In het verleden vormden de rivieren en kanalen de belangrijkste verkeersaders. Te denken valt hierbij aan de belangrijkste funktie van de trekvaarten in Laag-Nederland tussen 1600 en 1800. De verkeersfunktie van de beschikbare wegen was dermate belangrijk in sommige nederzettingen, dat men dicht aan het water ging wonen. De verbindingen over land speelden een ondergeschikte rol.

Dit was bijvoorbeeld het geval in verschillende turfgraversdorpen, waar het turfvervoer te water een centrale plaats innam. Deze waterstreek- of waterwegdorpen vond men in het verleden onder meer in de Friese en Noordwestoverijsselse veengebieden, te Veenendaal en hier en daar in de buurt van Hazerswoude. Ook in het buitenland (Spreewald bij Berlijn, waterstreekdorp Marans bij La Rochelle (Zuidwest-Frankrijk) waren ze bekend.

Een opmerkelijke concentratie van deze nederzettingsstructuur treft men nog steeds aan in de Noordwesthoek van Overijssel. Daar kwamen dergelijke turfgraversdorpen sinds de zestiende eeuw tot ontwikkeling. Een beeld van de ontwikkeling van de nederzettingen in dit gebied geven kaarten, die de situatie tussen 1700 en het heden weergeven. In dat opzicht is de kaart van Overijssel door *Ten Have* (enkele versies uit de achttiende eeuw) instructief, vergeleken met het huidige landschapsbeeld. In deze laaggelegen dorpen in het land van Vollenhove staan de huizen op zogeheten 'huuspollen' direct aan het water, waarbij sloten veelal als erfscheiding dienen. Deze 'huuspollen' zijn met elkaar verbonden door middel van voetpaden en vonders (kleine bruggetjes) over de sloten. Ook dagjesmensen komen in de ban van de intieme schoonheid van deze turfgraversnederzettingen.

Het is begrijpelijk dat deze dorpen volgens moderne normen een gesloten indruk maken. Typerend zijn ook de traditionele hallehuizen met dromedarisdaken, waar de oogst vanaf de bodem opgetast wordt. Daarom wordt deze boerderijvorm dan ook grondtastype genoemd. Zonder de gelukkig nog harmonische bebouwing zou dit fraaie beeld definitief verstoord zijn.

Interessant is verder de late invloed van Friese uileborden na 1850 in deze omgeving. In deze eeuw werd gepoogd de wegverbindingen naar deze nederzettingen te verbeteren. Het laatste dorp dat op deze wijze uit z'n isolement 'verlost' werd was Kalenberg, dat in 1959 een wegverbinding kreeg. De meeste waterstreek- of waterwegdorpen bleven vrij klein, zoals bovengenoemde nederzetting Kalenberg, maar ook: Wetering, Nederland, Dwarsgracht en Belt-Schutsloot. Een uitzondering is Giethoorn, dat als waterstreekdorp een wat grotere oppervlakte kent. De bewoningsas langs het water is circa 5 kilometer lang. Bovendien is de bevolkingsomvang altijd groter geweest dan in vergelijkbare dorpen als Wetering. Het had blijkbaar een centrale functie.

Een ander opvallend verschijnsel in Giethoorn is de grote ruimtelijke dynamiek die hier in de zeventiende en achttiende eeuw binnen een reeds aanwezig nederzettingsareaal heeft plaatsgevonden. Het zwaartepunt van de menselijke bebouwing werd verplaatst van een hoofdweg naar een grachtenas. In dit artikel wordt vooral ingegaan op de nederzettingsontwikkeling in Giethoorn als voorbeeld van de groei van een waterstreekdorp.

HET ONTSTAAN VAN GIETHOORN

Giethoorn is één van de twaalfde-eeuwse veenontginningen in het Land van Vollenhove, die in de middeleeuwen onder het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht ressorteerde. Op de grenzen van de kavels werden sloten gegraven om het overtollige water op het Giethoornse Meer te doen lozen. Het recht van opstrek dicteerde het verlengen van de kavelstroken. Hierbij hadden de kolonisten het recht hun kavels onbeperkt te verlengen, totdat ze een naburige nederzetting hadden bereikt. Het toepassen van dit recht was noodzakelijk, omdat er in dit veengebied bodemdaling optrad. Dit geschiedde ook als gevolg van bewerking van de grond. De bewoning verschoof mee in oostelijke richting.

De traditionele huizen waren (en zijn, in hoofdzaak) driebeukige typen (bedrijfsgedeelte) met ankerbalkgebinten, grotendeels met planken bekleed, zodat verplaatsing minder bezwaarlijk was dan in het geval van stenen gebouwen. Zo geschiedde het, dat in het herfsttij der middeleeuwen het grootste deel van de bevolking aan de Giethoornse Weg, een dijk in het oosten van het dorpsgebied woonde. De laatste diende oorspronkelijk als leidijk ter bescherming van het toestromende water uit het hoger gelegen oostelijke veengebied (zie fig. I). Langs deze dijk werd de kerk gebouwd, die in de middeleeuwen van hout geweest zal zijn. Ze werd in 1645 in steen herbouwd.

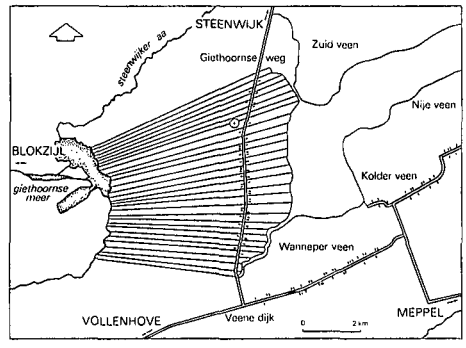

Giethoorn omstreeks 1550

Het nederzettingstype van Giethoorn is dat van een streekdorp. De huizen aan de dijk waren vrij ruim gesitueerd en stonden in principe elk op een afzonderlijk strookvormig kavel. De genoemde opstrekkende verkaveling was omstreeks 1500 nog niet geheel voltooid. In het oosten waren nog maagdelijke venen, waarin de opstrek nog plaats diende te hebben. De uiteindelijke lengte van de opstrek tussen het Giethoornse Meer en de dorpsgebieden van Wanneperveen en Zuidveen zou ca. 9 kilometer bedragen. De kaart (figuur 2) laat de toestand zien vóór de grote veranderingen, die na 1550 zouden plaatsvinden.

VAN STREEKDORP TOT WATERSTREEKDORP

Aan het einde van de vijftiende eeuw was er al sprake van turfwinning op wat grotere schaal, waarbij Hollanders en Friezen betrokken waren. Maar vooral in de tweede helft van de zestiende en de zeventiende eeuw nam de vervening een hoge vlucht, met name als gevolg van een toenemende vraag naar brandstof vanuit de Hollandse steden. De toename van het belang van het Giethoornse veen voor de turfgraverij blijkt

Giethoorn omstreeks 1650

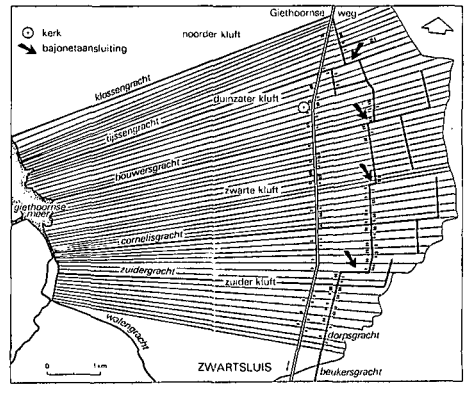

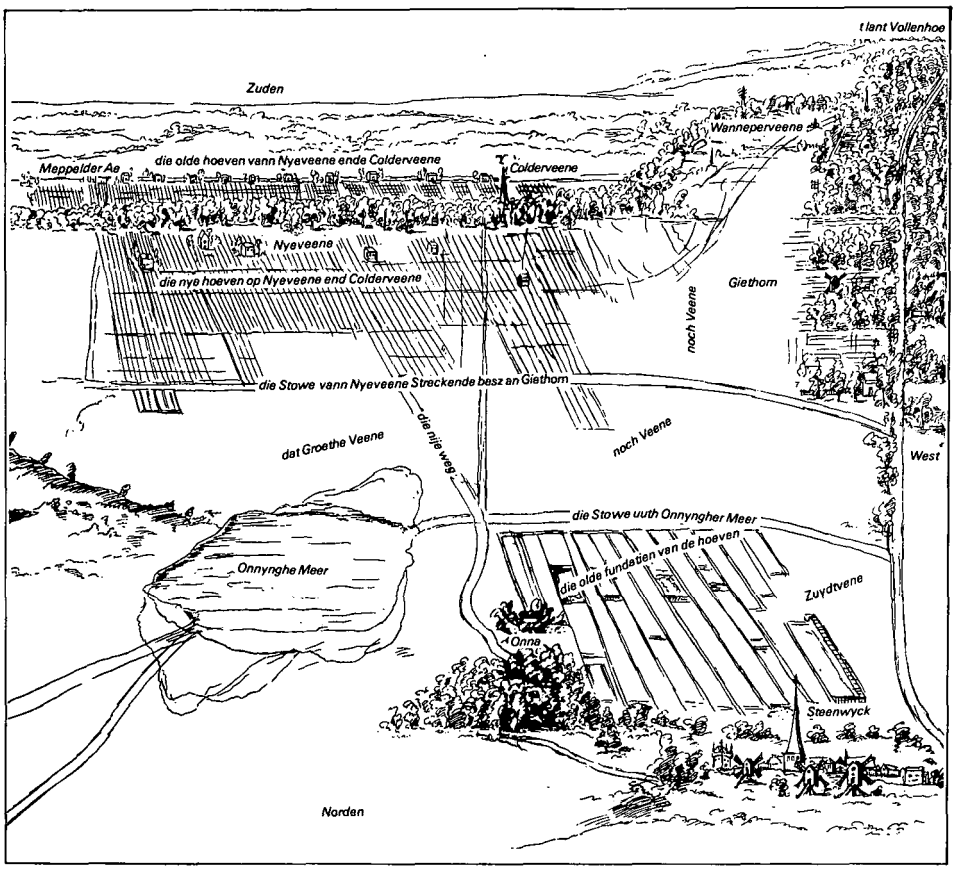

Giethoorn en omgeving omstreeks 1550. Rechtsboven op de kaart Giethoorn. Het gebied ten oosten van het dorp was toentertijd nog een ongerept veengebied, aangeduid met 'noch veene'

uit de volgende aanwijzingen. Het meest oostelijke veengebied van Giethoorn was in 1550 nog ongerept terrein, waar de grenzen met de naburige nederzettingen, te weten Zuidveen, Wanneperveen en Kolderveen (Zuidwest-Drenthe) nog steeds niet vastgesteld waren. Omdat de venen in deze periode steeds belangrijker werden, ten gevolge van de opkomende turfgraverij, wenste men ook de grensscheidingen tussen de verschillende dorpsgebieden definitief vast te leggen. Dit vond plaats in de jaren zestig van de zestiende eeuw, toen ter gelegenheid hiervan een kaart (vgl. fig. 2) werd vervaardigd.

In de tweede plaats groeide de bevolking te Giethoorn in sterke mate. Door de economische opleving kwam er een immigratiegolf op gang. Veel doopsgezinden trokken naar plaatsen waar turf werd geproduceerd en verhandeld, zoals in Giethoorn, Blokzijl en Zuidveen. Opvallend is, dat het percentage doopsgezinden in Giethoorn tot vandaag de dag zeer hoog is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zuidveen. Daar trokken velen weer weg, toen de turfgraverij op z'n retour was. Voor de nederzettingsstruktuur had deze opleving verschillende gevolgen. Een aantal kavelsloten werd verbreed tot grachten, zodat een vlotte afvoer van de turf via Blokzijl naar de Zuiderzee en verder bewerkstelligd kon worden. Met name de sloten op de grenzen van de vier kluften, kleine bestuurlijke eenheden waarin Giethoorn verdeeld was, werden vergraven tot turfvaarten, zoals de Cornelisgracht en de Tijssengracht (zie fig. 3).

In het oostelijke veengebied werd aan het einde van elke gracht een dwarswijk aangelegd. Naderhand werden deze dwarswijken aaneengeschakeld tot de Dorpsgracht. Op haar beurt werd ze verbonden met de Beukersgracht in Wanneperveen, die in het Meppelerdiep uitkwam. Zo kon via deze route de turf op doelmatiger wijze naar Zwartsluis worden uitgevoerd. De bajonetsluitingen tussen deze dwarswijken herinneren aan de aaneensluiting van de Dorpsgracht. Heel fraai is dit nog te zien in het Zuideinde tussen de Zuidergracht en de Cornelisgracht (vgl. fig. 3). Ten oosten van de Dorpsgracht werd bovendien een tweede generatie dwarswijken gegraven om de turf uit dat gebied te kunnen exploiteren. Later zou in dat gebied de Bovenwiede ontstaan, één van de veenmeren die Noordwest-Overijssel zo bekend maakten.

De geschiktste woonlokatie voor de turfgravers is natuurlijk in de onmiddellijke nabijheid van een waterweg. Het verkeer te water nam de overhand. De Dorpsgracht trok de meeste bewoners aan. Behalve immigranten ging ook de gevestigde bevolking er steeds meer toe over een woning aan de Dorpsgracht te bouwen en de woonstee aan de Giethoornse weg te verlaten. De nieuwe bewoning werd daarbij ingepast in de bestaande opstrekkende verkaveling. Aan de Giethoornse Dorpsgracht onstonden drie buurten: het Zuideinde, de Middenbuurt en het Noordeinde. Een opvallend verschil met de oude nederzetting aan de Giethoornse Weg was de veel dichtere bebouwing aan beide zijden van de gracht. De binding van de gezeten bevolking met de opstrekkende erven was minder vanzelfsprekend geworden. Hun kerken bouwden de Doopsgezinden aan de gracht, terwijl de oude middeleeuwse kerk achterbleef aan de Giethoornse Weg.

Schilderachtig plaatje van Binnenpad 21 in Giethoorn. (Foto J. A. Lensink)

Luchtopname van Giethoorn (Foto Vliegveld/gem. Brederwiede)

Omstreeks 1650 was het proces van de nederzettingsverplaatsing nog in volle gang. Zowel aan de Giethoornse Weg als langs de Dorpsgracht stonden woningen. Tot in het begin van de achttiende eeuw had het nieuwe nederzettingspatroon zich niet geheel gestabiliseerd. In 1729 werd gemeld dat er in de afgelopen 50 jaar 245 huizen afgebroken waren.
Opmerkelijk was de relatieve achteruitgang van de Noorderkluft. Deze lag namelijk enigszins excentrisch ten opzichte van het nieuwe dorp aan de Dorpsgracht. In 1800 woonden hier 97 mensen tegen 716 in de Zuiderkluft. In deze kluft lag het Zuideinde, waar zich de grootste bewoningsconcentratie bevond. Het patroon van het tussen 1600 en 1800 ontstane waterstreekdorp Giethoorn heeft zich in grote lijnen tot de dag van vandaag gehandhaafd.

ONTWIKKELINGEN NA 1750

De bloei van de turfgraverij was omstreeks 1760 voorbij. Veel veenarbeiders trokken weg, o.a. naar de Friese veengebieden, zoals in de omgeving van St. Johannesga. Toch was in 1795 nog 50% van de Giethoornse beroepsbevolking turfgraver, volgens de officiële registers van de volkstelling. Na 1800 nam het aantal echter sterk af en werden agrarische activiteiten, zoals hooibouw voor export, visserij, eendekooikerijen en dergelijke weer belangrijker. Er heerste veel armoede in het Giethoorn van vóór de Tweede Wereldoorlog.
Na 1945 kwam het massatoerisme steeds sterker naar voren, en Giethoorn werd een belangrijk recreatieoord, vooral voor watersport en watertoerisme. Dagjesmensen begeven zich in het zomerseizoen met vaak gemotoriseerde punters door het 'Venetië van het Noorden'. Gelukkig bleef veel bewaard van het historisch karakter van Giethoorn, ondanks de opkomst van het verschijnsel tweede woning en andere toeristische zaken, zoals frietkramen, souvenirswinkeltjes met veel kitsch en dergelijke. In het begin van de jaren '80 werd Giethoorn gelukkig tot 'beschermd dorpsgezicht' verklaard. Van de 302 gebouwen werden er 115 als beeldbepalend, d.w.z. van een bijzondere historische en/of architectonische kwaliteit aangemerkt, terwijl 29 gebouwen als monumenten bescherming genieten.
Nog steeds weerspiegelen de rieten dromedarisdaken van de boerderijen zich in het water van de omringende vaarten, afgewisseld door karakteristieke planken bruggetjes op hoge palen (vanwege het punterverkeer). Onder het wolfdak aan de voorzijde verschijnt een houten beschot, vaak zwart geteerd of donkergroen geschilderd.
Mooi, maar soms ook problematisch zijn de rieten daken. De Giethoornse brandweer moet zo'n vijfentwintig keer per jaar uitrukken. Een groot deel van de huizen kan met een brandweerwagen niet bereikt worden. Dit jaar brandde een boerderij volledig af omdat er een vuurpijl op het dak terecht gekomen was (Oudejaarsnacht). Toch zijn er gemotoriseerde pompen die over de smalle houten bruggetjes kunnen rijden.
Onvergetelijk is het beeld van de koeiekoppen boven wuivend riet uit de film 'Fanfare' (staande op een platte zomp), zeer origineel gezien door de cameraman. De mechanisatie en de intensivering van de landbouw (bioindustrie) is een bedreigende factor voor het eigen karakter van Giethoorn. De ontwikkeling van streek- naar waterstreekdorp komt in Noordwest-Overijssel nergens zo duidelijk naar voren als in Giethoorn. Over het algemeen ontstonden de waterstreekdorpen in de zeventiende eeuw als nieuwe nederzettingen, die tevens nieuwe namen kregen. Deze dorpen ontstonden vaak in bestaande en reeds verkavelde dorpsgebieden (Wetering, Belt-Schutsloot). Mede als gevolg van de opkomst van de turfgraverij verdwenen daar zelfs de oorspronkelijke bewoningspatronen. De groei van dit dorpstype toont aan hoe groot de nederzettingsdynamiek was in de veengebieden, waar de turfgraverij een belangrijke bron van inkomsten werd.

Drs. J. Kroes is werkzaam bij de Rijksplanologische Dienst in Den Haag.

Boeken

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND
De vierde aflevering in de serie Historische Stedenatlas van Nederland behandelt de stad Kampen. De tekst is van *B. M. J. Speet*, de kaarten zijn van *Th. Rothfusz*. Evenals in de reeds verschenen atlassen (Haarlem, Amersfoort, Zutphen) wordt er een overzicht gegeven van opkomst, groei en verval van deze stad aan de IJssel. Naast oude en nieuwe kaarten werden vele oude afbeeldingen opgenomen. Wederom een goed gedocumenteerde en met veel zorg vervaardigde uitgave.
Een uitgave van de Delftse Universitaire Pers, Stevinweg 1, 2628 CN Delft (015-783254). 1986. ISBN 90.6275.225.X. De prijs is *f* 42,—.

AMtC

GETIJMOLENS, DE WATERMOLEN VAN GOES OF DE LUIE ELF
In dit boek van *Bert Boonman* allereerst de geschiedenis van de getijmolens in het algemeen. Deze bevonden zich – de vroegste dateert uit ca. 960 – in waterrijke gebieden met een groot getijverschil; vooral langs de Zeeuwse havens. Aan de hand van bestektekeningen van de watermolen te Goes worden de constructie en de werking beschreven. Het laatste resulteert in een nogal technische verhandeling. Bij de komst van de sluizen, begin 19e eeuw, raakten de getijmolens buiten gebruik.
De prijs is *f* 21,— en het boekje is te bestellen bij Pitman BV, Wethavendijk 152 te Goes (tel. 01100-13210).

AMtC

DE MONUMENTEN VAN DRENTHE I
Dit mooi uitgegeven boek bevat vier opstellen. De eerste drie zijn geschreven door *Corneille F. Janssen*. 'De bouwgeschiedenis van de kerk te Ruinen' en 'De bouwgeschiedenis van het Huis te Echten' zijn tot stand gekomen na recente restauraties. Vele reconstructie tekeningen en afbeeldingen vóór en na de restauratie verhelderen de gedetailleerde beschrijvingen van deze bouwwerken. In het derde opstel 'De vernieuwing van de plattegrond van Coevorden van 1607-1617' probeert Janssen tot een datering te komen van deze volgens de idealen der Renaissance radiaal aangelegde stad. Ook noemt hij een mogelijke ontwerper *(Jan Suermondt)* van deze plannen. Het laatste opstel 'De Asser IJzergieterij als producent van funerair gietijzer' werd geschreven door *Meindert Stokroos*. Deze ging langs noordelijke kerkhoven en begraafplaatsen op zoek naar sporen van deze ijzergieterij en haar geschiedenis.
Uitgegeven door Bureau Monumentenzorg van de Provincie Drenthe. Postbus 93, 9400 AB Assen (tel. 05920-11615). ISBN 90.71246.02.7 Prijs *f* 19,50

AMtC